

LUNDS
UNIVERSITET

Upptecknaren 2015-2016

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

Upptecknaren 2013-2014

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

Förord

Solveig Hultberg – pappa Guntram och de andra ”Berndtarna”
Patrik Sandgren (sid. 4)

Att låna och låna ut – ett smakprov från pågående forskning
Karin Salomonsson (sid. 15)

Ett stillsamt arv
Jonas Frykman (sid. 19)

Om hälsningar
Gabi Louisedotter (sid. 23)

Måltid i förändring
Håkan Jönsson (sid. 27)

**Oförklarliga händelser med anknytning till dåtidens ”moderna”
teknik**
Göran Sjögård (sid. 30)

Förord

Årets nummer av *Upptecknaren* har artiklar som belyser den intensiva forskningsverksamheten under 2015 och 2016. Under dessa år har frågelistverksamheten på webben ytterligare utvecklats.

Skånes musiksamling representeras av en artikel av Patrik Sandgren om den skånska spelmansfamilj som populärt kallas "Berndtarna". Solveig Hultberg (f Berndtsson), Guntram Berndtsson (1904-1934), farföräldrarna Per Joel Berndtsson (1853-1942) och Elna Berndtsson (1866-1956) jämte övriga medlemmar i familjen.

Karin Salomonsson som just nu forskar inom två projekt med koppling till kreditsamhälle och delningsekonomi skriver om svaren på frågelistan LUF 241 *Att låna och låna ut*.

I kapitlet "Ett stillsamt arv" berättar Jonas Frykman om svaren på LUF 242 *Om arv*.

Gabi Louisedotter redovisar svaren på frågelista LUF 243 *Om hälsningar* som hon tog initiativet till att utarbeta.

Håkan Jönsson ger ett smakprov på vad svaren från frågelistan LUF 244 *Måltid i förändring* berättar. I detta projekt var Rosmari Emanuelsson anställd som assistent för att göra intervjuer och hemobservationer.

Göran Sjögård redovisar en insamling initierad av Hemmets journal 1929 med läsarnas berättelser om oförklarliga händelser och upplevelser. Artikeln visar några exempel på hur "modern" teknik ingår i händelsen och hör samman med projektet "Tekniklore". Ett forskningsprojekt med syfte att samla nutida berättelser om människors förhållningssätt till apparater och maskiner. Två assistenter har under en månad vardera utfört intervjuer för projektet som är bekostat av Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

Under 2016 skickade Folklivsarkivet också ut LUF 245 *12 maj - dagbokens dag* för att dokumentera vad människor gör under en dag på året. LUF 245 är ett samarbete med Mass Observation Archive (MOA) i Storbritannien och resulterade i cirka 400 svar. Specialfrågelistan *Var och hur köper du mediciner?* gav cirka 150 svar och publicerades enbart på webben i samarbete med professor Susanne Lundin vid Etnologiska avdelningen. LUF 246 *Kungaskandaler*, är initierad av ett forskningsprojekt vid Etnologiska avdelningen, Institutionen för Kulturvetenskaper och leds av Mia-Marie Hammarlin och professor Lars-Eric Jönsson.

Göran Sjögård

Arkivchef

Solveig Hultberg – pappa Guntram och de andra ”Berndtarna”

PATRIK SANDGREN

På hösten 2015 fick jag ett tips av förvaltningsjuristen Gudrun Herlertz, som tyckte jag borde ta kontakt med Solveig Hultberg (f Berndtsson) för att be om en intervju. Gudrun menade att Solveig säkerligen hade en del att berätta om sin far Guntram Berndtsson (1904-1934), farföräldrarna Per Joel Berndtsson (1853-1942) och Elna Berndtsson (1866-1956) jämte övriga medlemmar i den skånska spelmansfamilj som populärt kallas ”Berndtarna”.¹

Bakgrunden var att under 2015 hade det påbörjats ett arbete med att försöka koordinera familjen Berndtssons musikaliska kvarlätenkap, som inspelningar, noter och andra dokument. *Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar* blev av den anledningen kontaktade av Gudrun Herlertz såsom varande ombud, och tillfrågat om arkivet var intresserat av att ta hand om det material som eventuellt kvarstod efter utförd inventering. Till projektet associerades under tiden även musikern Kristina Backe och hembygdsvetaren Georg Welin, för närvarande engagerade med att ordna och förförteckna de dokument som Ethel Eliasson tills helt nyligen förvarat i Halmstad prästgård utanför Kågeröd. Ethel är dotter till Guntrams syster Althea Johannesson, f Berndtsson (1888-1983).

Inför och under skrivandet av denna artikel har Gudrun Herlertz även fungerat som kunskapsförmedlare, med anledning av hennes kännedom om familjen Berndtsson och bekantskap med nämnda Solveig (f 1928) och Ethel (f 1926), barnbarn till Per Joel och Elna.

FÖRHISTORIA OCH FORSKNINGSLÄGE

I *Skånes musiksamlingar* (SMS) finns flera dokumentationer med anknytning till ”Berndtarna”. Förvisso är detta material till stor del utomstående människors berättelser och tolkningar av låtar, huvudsakligen om och efter förgrundsgestalten Per Joel Berndtsson². Per Joel var en ansedd storspelman på sin tid och har premierats med en deskriptiv artikel i det för svensk spelmansmusik så betydelsefulla flerbandsverket *Svenska låtar 1922-1940* (SvL Skåne 1938:96-97). Vid den första riksspelmanstämman i Sverige, i Stockholm 1910, var han representerad tillsammans med sin bror Sven Berndtsson (1850-1922), under det att annan begåvad bror, Bonde Berndtsson (1847-1902), avlidit några år tidigare.³ Bonde ska ha betraktats som den skickligaste på fiol av de tre, medan Per Joel bedömts vara den musikaliskt allsidigaste (a.a.:96). Från 1880-talet finns uppgifter om att denna brödratrio ska ha kallats för ”Berndta påga”⁴; senare förfaller åtminstone duon Per Joel och Sven ha börjat benämnas ”Berndtarna”.⁵ Alla tre var söner till häradspelemannen Berndt Jonasson, Stenestad (1812 – ca 1863). De kända äldre notskrifter som finns efter Per Joel Berndtsson är företrädesvis upptecknade av svärsonen och riksspelmannen Edvin Lindberg (1898-1966), med ett urval publicerat i direkt anslutning

till artikeln i SvL (a.a.:98-107). Per Joel lär själv inte varit notkunnig – han ska enbart ha spelat på gehör – eftersom fadern inte hann med att lära honom notskrift före sin död (SMS 269).⁶ Den publicerade forskningen omkring Per Joel Berndtsson och de andra familjemedlemmarna är i många avseenden begränsad till ovan nämnda manuskript i SvL. Ett bestämt undantag är en artikel från 1986 av Torgny Sjöstedt, där ett avsnitt behandlar Guntram Berndtssons medverkan i Göteborgsorkestern *Spelmanspojarna*. Jag återkommer till Sjöstedts artikel längre fram. På *Skånes spelmansförbunds* medlemsidor på Internet (skanefolk.se) finns visserligen en del information om "Berndtarna" – bland annat flera fängslade fotografier – dock stundtals sammanställd på ett något svåröverskådligt sätt. I övrigt arrangeras en årlig spelmanstämma i Klöva Hallar (tidigare förlagd i Skärälid) till minne efter Per Joel Berndtsson, samtidigt med VM i träskofiol. Paradoxalt nog tycks inte Per Joel haft så mycket till övers för just träskofiol, vilket han enligt en källa ska ha avfärdat som en "bluff" (SMS B732:03).⁷

FAMILJEN BERNDTSSON

Per Joel och Elna fostrade nio barn: sju döttrar och två söner; ingen av dem är längre i livet. Alla barnen lär ha varit mer eller mindre musikbegåvade, även om de yngre tycks lämnat fler musikaliska spår efter sig. Elna är också av spelmanssläkt, född Nilsdotter i Ekeröd, Billinge socken. Hennes farbror Pål Månsson (1838-1915) är för övrigt omnämnd i ovan berörda artikel i SvL. Per Joel och Elna bodde först i Stenestad, några mellanår i Södra Vram och Klåveröd, sedan åter i Stenestad. År 1919 flyttade de till Allarp i Riseberga församling, nära Skärälid, en plats de ofta förknippas med. I Riseberga församlingsbok 1919-1929 finns antecknat att de båda yngsta barnen, Guntram och hans syster Margot Berndtsson/Holm (1906-1969), gemensamt flyttade till Göteborg i november 1927, men att de återvände till föräldrahemmet efter ett halvår. Anledningen till den relativt snabba återflytten är dunkel, möjligen vistades de i Göteborg för ett tillfälligt arbete som musiker. I nämnda församlingsbok är annars Per Joel och de tre yngsta barnen – Sigvard Berndtsson (1901-1983) jämte Guntram och Margot – titulerade just "musiker". De övriga familjemedlemmarna saknar yrkesbeteckning, med undantag för Dagmar Berndtsson/Lindberg (1895-1987), vilken benämns "sömmerska". Det är osäkert när alla barnen var helt utflugna från Allarp. Enligt samma församlingsbok tycks flera av dem ha flyttat både ut och in under en period i mitten av 1920-talet. Guntram tar sig i alla fall till Malmö 1928 och bildar egen familj, som i augusti 1930 avflyttar till Göteborg/Örgryte.⁸ Under slutet av sina liv bodde Per Joel och Elna en del hos släktingar i Malmö, framför allt under vintrarna, även om de hade kvar huset i Allarp.⁹ Elna var kyrkobokförd i Limhamn vid tiden för sin bortgång.¹⁰

Per Joel och Elna spelade tillsammans med sina barn i omväxlande antal, exempelvis vid dans-tillställningar. Efter flytten till Skärälid ska de bland annat ha uppträtt på närbelägna Kopparhatten; Elnas kusinbarn Anna Roos (1903-1990) berättar i en intervju från 1988 att hon upplevde dylika tillfällen som särskilt färgstarka, med "Berndtarna" på scen i fina kläder (SMS 255a:02).¹¹ De ställde även upp i spelmanstävlingar och redan i Hässleholm 1910 erhöll de 25 kr. i ett gemensamt 1:a pris för samspel. Per Joel ska samtidigt tagit emot ett individuellt 1:a pris: "ett etui med theskedar", medan Sven ska ha fått ett extra pris om 10 kr. för "utmärkt sekundering". Folkmusikupptecknaren (SvL) och Lunds stadsnotarie Nils Andersson (1864-1921)

var en av domarna i Hässleholm. Han ska ha noterat i sitt protokoll: "Flott! Läge Rent Stor teknik Ng't modernt i uppfattn."¹²

Spelmanstävlingen i Hässleholm 1910 (avsnitt ur större bild). Fjärde från vänster, nedersta raden, efter varandra: Per Joel Berndtsson, dottern Dagmar, hustrun Elna, dottern Althea samt brodern Sven. Längst till vänster: domarna Nils Andersson (nederst) och Axel Boberg (1876-1946) ovanför honom. Okänd fotograf. Skånes spelmansförbunds samlingar.

På spelmanstävlingen 16-17 juni år 1914 i Malmö – under jubileumslantbruksmötet och *Baltiska utställningen* – erhöll familjen 50 kr. i ett gemensamt 1:a pris. Vid detta tillfälle ska det även ha instiftats ett särskilt pris (oklart vad) till de två yngsta i familjen (Guntram och Margot). I Sydsvenska dagbladet 18 juni 1914 ska signaturen "Gustaf" ha skrivit:

"Ett särskildt omnämmande kan slutligen familjen Berndtsson från Stenestad, Kågeröd göra anspråk på. Det var en hel liten orkester, tio man högt, från far med sitt glödande drifna spel ned till 10-åriga sonen [Guntram] och 8-åriga dottern [Margot]. Hvilka båda senare rent och behagligt skiljde sig från sina olika ensemble och solouppgifter. Det vore verkligen önskvärdt, att någon gentemot dessa båda lofvade musikämnena ville utöfva mecenatskap. Förvisso skulle dessa medel inte vara bortkastade."¹³

Det finns knappt några kända bevarade inspelningar av Per Joel eller tillsammans med någon av familjemedlemmarna.¹⁴ En naturlig förklaring härvidlag kan vara att det var ett bra tag sedan "Berndtarna" var verksamma, även om deras popularitet tycks bestått en bra bit in på 1920-talet. I slutet av detta decennium ska de bland annat haft flera spelningar på "nykterhetsrestaurangen" *Vita Bandet* i Göteborg (Sjöstedt 1986:47). Det är osäkert vilken sättning

de faktiskt hade där, och det är att möjligt att åtagandet i Göteborg hänger samman med Guntrams och Margots förutnämnda vistelse där. I en utsändning från *Radio Kristianstad* (1989) berättar Ethel Eliasson i anekdotisks form att familjen Berndtsson framträtt i både svensk och dansk radio [troligen i "rundradion" på 1920-talet], haft konserter i Stockholms och Göteborgs konserthus under motsvarande tid, samt att Per Joel och Elna spelade tillsammans på Skansen när Per Joel nyss fyllt 77 år (SMS 269) - med andra ord 1930.

Den enda kända bevarade inspelningen där vi kan ta del av Per Joels fiolspel förefaller vara i Edvard Persson-filmen *Kalle på Spången* från 1939. Drygt 30 minuter in i filmen uppträder Per Joel tillsammans med dottern Dagmar, hennes make nämnda Edvin Lindberg samt den skånske spelmanprofilen Carl Erik Berndt (1910-1988). Den senare blev sedermera riksspelman men är inte är släkt med "Berndtarna" trots efternamnet. Alla fyra hanterar fiol (Dagmar möjligen altfiol) och tillsammans med en okänd klarinettspelman ackompanjerar de till "bröllopskvädet", det vill säga visan/schlagern "Kalle på Spången" komponerad av Lasse Dahlquist (1910-1979). Framförandet är samtidigt en praktfull allsång/växelsång under ledning av Edvard Persson (1888-1957), alltså huvudpersonen "Kalle". Vid studier av filmsekvenserna märks dock att Edvin Lindberg endast sjunger och har fiolen stödd i knäet utan att spela på den. På samma gång tycks sekvenserna delvis hopklippa, möjligen med någon ljudförskjutning, och närmast obemärkt övergår musikerna till att spela när bröllopsällskapet dansar.¹⁵ Alla ska enligt utsago inte varit lika begeistrade av "bröllopskvädet", åtminstone inte det instrumentala arrangemanget av det. Enligt Guntrams bror Sigvard, bekant för sin kvickhet, lät baskompet som att "stänga in en humla i en tändsticksask".¹⁶ Det berättas även att Per Joel vid motsvarande inspelningstillfälle ska ha spelat en vacker variant av *Näktergalspolkan*.¹⁷ Inslaget ska likväl inte fått plats i filmen, på grund av att Edvard Persson inte riktigt tålde att andra fick stå i centrum, vilket ska ha gjort Per Joel rejält besviken.¹⁸ Om denna historia helt stämmer med verkligheten är naturligtvis svårt att bevisa, likafullt är det känt att Edvard var en diva av rang och kanske inte alltid lika populär bland sina kollegor som av publiken. Hur som helst är varken Per Joel, Dagmar, Edvin eller Carl Erik upptagna i filmens rollista, utan rankas som statister. Edvin är emellertid förtecknad som kompositör till instrumentallåten *Ljud-Pelles vals*, som är en del av filmmusiken. Edvin medverkade för övrigt som tonsättare till en tidigare film med Edvard Persson: *Söder om landsvägen* från 1936.¹⁹

GUNTRAM BERNDTSSON OCH SPELMANSPOJKARNA

Guntram Berndtsson föddes 1904 i Södra Vram, Norra Vrams församling. Han dog redan vid 30 års ålder efter en tids sjukdom.²⁰ Vid tiden för sin bortgång var han medlem i Göteborgs-orkestern Spelmanspojkar, med vilka han medverkade på tre kommersiellt utgivna stenkakor (Polyphon, 1930-1932), och är i det sammanhanget synnerligen positivt omnämnd i ovan berörda artikel av Torgny Sjöstedt. *Spelmanspojkar*s kapellmästare John Selmer Selwers (1898-1983) ska i en intervju med Sjöstedt ha sagt dessa ord om Guntram: "Det var alla tiders spelman. Så länge han var med spelade han i regel första fiol och då spelade jag andra eller obligat" (a.a.:47). På samma ställe finns en uttrycksfull beskrivning som ska härstamma från banjoisten och orkesterkollegan Mindus Wahlström (1906-1986): "Han var vacker att se på och hade en virtuos teknik [...] ett av hans publikfriande specialstråk var, att istället för att göra ett

vanligt uppstråk hålla stråken stilla och föra fiolen nedåt”. Guntram ska ha introducerat låtar både ur ”Berndtarnas” repertoar jämte egna kompositioner, inklusive en hambo komponerad av systemen Margot (ibid).

Spelmanspojarna, någonstans mellan 1930-1934. Guntram Berndtsson sitter som andra från vänster. Okänd fotograf. Skånes spelmansförbunds samlingar.

HEMMA HOS SOLVEIG HULTBERG 2015-09-15

Det var relevant att om möjligt komplettera Skånes musiksamlingar med musikaliskt källmaterial som angick familjen Berndtsson. Syftet med att få till en dokumentation med Solveig Hultberg var följaktligen inte svårt att motivera. Så, jag ringde upp Solveig och bad om en intervju, vilket hon tackade ja till; vi bestämde att den skulle äga rum i hennes hem i Örkelljunga.

Intervjun inleddes med att vi samtalande om Solveigs familjeförhållanden, samtidigt som vi bläddrade i de familjealbum som plockats fram inför min ankomst. Jag fick även se ett inramat foto av Guntram och Margot, vilket togs under riksspelmanstämman på Skansen 1927.²³ Fotot hängde på väggen i vardagsrummet, strategiskt placerat mellan pianot och en fiol inuti märkt ”Per Berndtsson”. Fiolen på väggen har Solveig fått av faster Dagmar. Tidigare hade Solveig en helt annan fiol, som hon fått i arv efter Margot. Dagmar tyckte dock att farbror Sigvard behövde just den, det var tydligen en ”bättre” fiol, därför bytte Solveig och Dagmar med varandra.²⁴

Solveig är född 1928 i Malmö. Hon är äldsta barnet till Guntram och Rosa (1905-1971), vilka gifte sig 1929. Solveig har två något yngre syskon, en syster och en bror, vilka inte är i livet längre. Rosa är född i Lund och bar Fors som flicknamn, också detta en spelmansläkt. Solveig var bara knappt sex år när Guntram dog, men har flera minnen efter honom. En del är förstås sådant hon ”hört” i efterhand, exempelvis om hans storhet som musiker: ”och dom sa det – att när han satt i orkestern [Spelmanspojarna] så fick han sitta längre bak för hans fiol var så stark”. En äldre musiker berättade en gång för mig att Guntram ska varit noggrann – samtidigt med ett väldigt humör – om någon spelade fel kunde han bli så arg så att han bröt fiolstråken. Jag frågade Solveig om detta kunde stämma. Hon svarade då lite klurigt: ”Ja – de va de nog ja”, men berättade samtidigt att Guntram var aktsam om sina fioler. I Göteborg skulle Solveig

”Berndtssonfiol” samt Guntram och Margot under riksspelmanstämman på Skansen i Stockholm 1927 (montage). Foto: Patrik Sandgren, 2015. Skånes musiksamlingar, 269.

och syskonen alla tre ha legat i samma spjålsäng: ”... och på väggen hängde pappas fioler och stråkar – och han [Guntram] sa – ni får inte röra dom – så vi va så rädda så vi våga inte titta på dom bara”.

Jag frågade Solveig om hon kände till var Guntram och *Spelmanspojarna* brukade spela, och om de rörde sig utanför Göteborg. Det enda hon visste med säkerhet var att de brukade spela på Lisebergs dansbana ”Polketten”.²⁵ Solveig berättade i detta sammanhang att farbror Sigvard ska ha hjälpt Guntram med att passa henne när hon var riktigt liten, när: ”mamma var tvungen att jobba”. Enligt uppgift ska även Rosa ha arbetat på Liseberg under motsvarande period.²⁶ Med anledning av pappans sjukdom bodde dock Solveig och hennes syskon bara växelvis i Göteborg; ibland vistades de hos släktingarna i Skåne, som hos morföräldrarna i Lund. Efter Guntrams död kom Solveig till en barnlös moster och morbror i Helsingborg, där hon trivdes bra och stannade. Solveig berättade måleriskt att morbrodern köpte ett rött munspel till henne när hon var 10 år, och som hon fortfarande har kvar: ”det kostade elva kronor”. Åren gick och i Helsingborg träffade Solveig sin blivande make, som bland annat höll på med folkdans. De gifte sig, satte bo i staden, och fick en dotter. På äldre dagar flyttade Solveig och maken permanent till sommarstugan i Eket, en bit söder om Örkelljunga. Solveig lever som änka sedan 2009 och bor numera i en lägenhet i centrala Örkelljunga.

Solveigs småsyskon blev istället placerade hos faster Dagmar och Edvin Lindberg i Malmö. Jag blev nyfiken på detta och frågade Solveig om hennes syskon fick någon musikalisk skolning av dem. Solveig berättade då att hennes syster som spelade piano var ett "underbarn som gick på konservatoriet i Malmö som frielev i två år". Därtill ska systemen ha komponerat en vacker "brudvals" till Solveigs bröllop: "men jag har aldrig fått den på noter så jag kommer inte ihåg den". Ibland var Solveig och hälsade på hos syskonen och deras fosterföräldrar i Malmö, och berättade en lustig episod från ett av dessa tillfällen:

"dom hade mycket gäster från olika ställen – en gång var där ryssar [...] så spela alla och så bjöds där på mat och dricka – och det var så gemytligt alltihopa [...] så hade dom [Edvin och Dagmar] en papegoja – en sån ara – kan tro den prata [...] jo den prata förstår du – och så skulle dom lura farmor Elna om inte hon kunde spela en liten bit – och så tog hon [Elna] fiolen och så spela hon – och så när hon spelat färdigt så sa Kalle [papegojan] »de va bra spelat« [...] och han prata så mycket så att den här ryssen ville köpa papegojan – »nej« sa Edvin »det får han inte«"

Solveig var 14 år när Per Joel dog och har aldrig sett någon konstellation av "Berndtarna" spela offentligt, enbart inslag i familjekretsen. Hon upplever sig själv som musikalisk men kom ganska tidigt ifrån musiken rent praktiskt. Förutom munspel och mandolin spelade hon piano som ung, där det senare instrumentet ska ha gått riktigt bra, men: "... sen gick man och gifte sig så hade man inte tid med det". Istället kom hon bland annat att utveckla ett intresse för måleri, och hemmet är fullt av hennes verk.

Efter avslutad intervju fick jag med mig en samling familjefoton och andra dokument, såsom handskrivna noter vilka tillhört Guntram; däribland kompositioner av honom själv samt Edvin Lindberg. Materialet kopierades och arkiverades i Skånes musiksamlingar, medan originalen återlämnades till Solveig. Bland nämnda kompositioner fann jag en notskrift på "Semesterval-sen av Guntram Berndtsson", en låt som är inspelad 1932 på en av de ovan nämnda stenka-korna utgivna på Polyphon. Noterna i fråga är relativt konstlösa och definitivt inte Lindbergs piktur, men vem har då avfattat den? Guntram var ju gehörsspelare och mycket talar för att han normalt inte hanterade musiknoter, även om jag av egen erfarenhet vet att det är viss skillnad på att spela efter noter och att faktiskt kunna skriva ner dem. I ovan nämnda artikel av Torgny Sjöstedt nämns att Spelmanspojarna fick två nya medlemmar 1932, förutom berörda Mindus Wahlström även saxofonisten/flöjtisten Ernst Appelqvist (1911-1989). Wahlström ska ha varit imponerad av Appelqvist notläsningsförmåga (a.a.:51). Möjligen fick Guntram hjälp av den senare med att utarbeta noterna till sin komposition, om han nu inte var kapabel att skriva ner dem för egen hand.

EFTERORD

Denna efterforskning har händelsevis bara skrapat på ytan angående musiken och livet omkring Guntram Berndtsson och de andra "Berndtarna", även om förut opublicerade och sannolikt mindre kända uppgifter och skildringar om dem fått visst utrymme inom ramen för artikelns omfattning. Mycket av behållningen kan i och med det tillskrivas besöket och dokumentationen hos Solveig Hultberg samt genom Gudrun Herlertz företrädande Ethel Eliasson. Förhoppnings-

Semestervalsen av Guntram Berndtsson

The musical score consists of ten staves of handwritten notation. The key signature is G major (one sharp) and the time signature is 3/4. The piece is titled "Semestervalsen" and is by Guntram Berndtsson. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, and rests. There are several first, second, and third endings marked with circled numbers and brackets. The paper is aged and yellowed.

"Semestervalsen" av Guntram Berndtsson. Skånes musiksamlingar, 269.

vis kommer den pågående inventeringen av familjen Berndtssons musikaliska kvarlåtenskap att resultera i att ytterligare material inkommer till *Skånes musiksamlingar*.

Vidare studier kan sannolikt ge mer kunskap om "Berndtarnas" historia, exempelvis om tiden efter det att den mer särpräglade familjegruppen slutat att framträda offentligt, vilket i stora drag tycks sammanfalla med Guntrams bortgång 1934 eller åtminstone allra senast efter Per Joel Berndtssons frånfälle 1942. De närmaste decennierna efter andra världskriget skulle således vara intressanta att undersöka närmare. Flera av de andra familjemedlemmarna förefaller ju ha fortsatt att musicera på en viss nivå, fast möjligen i olika omfattning. Ätminstone ska Sigvard Berndtsson och Dagmar Berndtsson/Lindberg ha spelat i trio med Edvin Lindberg en liten bit in på 1950-talet.²⁷

NOTER

1. Namnet "Berndtarna" som en folklig beteckning/synonym för spelmansfamiljen Berndtsson är känd, om detta vittnar flera intervjuer i Skånes musiksamlingar. Det är dock mindre troligt att namnet faktiskt används som officiellt orkesternamn vid spelningar, i marknadsföringssyfte eller motsvarande.
2. Ibland skrivet med enkelt tilltalsnamn: "Per Berndtsson".
3. Alla som deltog/inbjöds till den första riksspelmanstämman ska ha erhållit Zorns spelmansmärke i silver, och kunde i princip titulera sig "riksspelman". Motsvarande tillvägagångssätt förefaller även gällt vid stämmorna på Skansen 1920 & 1927; jfr bilder på <http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm> (Skansen 1910 A & 1927 A) där de flesta av deltagarna bär märket helt tydligt. Från och med 1933 anordnas uppspelning inför en jury; se <http://sv.wikipedia.org/wiki/Riksspelmansstämma>.
4. <http://skanefolk.se/spelmtavl/text/berndtarna.htm>.
5. <http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm> (Hässleholm 1910 A).
6. Per Joel ska först ha vislat melodierna för Elna. Därefter sjöng Elna melodierna för Edvin, som tecknade ner dem. Elna ska ha varit "en levande notbok"; Ethel Eliasson gnm Gudrun Herlertz, i telefon.
7. Detta hypotetiskt "skånska" musikinstrument kom i princip att bli utsatt för *exotism* och *kanonisering* omkring sekelskiftet 1900, något som kan exemplifieras genom en annan skånsk spelmansgrupp – "Källnatrion" – och dess anställning på Skansen under somrarna 1908 och 1909. Trios engagemang ska ha omfattat att de emellanåt spelade tråskofiol i "Bollnässtugan", under tiden att Skansens ledning tog betalt av åhörarna. De ska även tillverkat tråskofioler under vistelsen (av tråskor ditskickade från Skåne!) vilka sedan skänktes till Nordiska museet (Hjelmström-Dahl 1967:33).
8. Landsarkivet i Lund: Församlingsböcker, in- och utflyttningslängder etcetera (se *Referenser*).
9. Per Joel avled efter en hjärtattack på Lunds lasarett, i sviterna efter det benbrott han fick efter ha fallit av en stol i färd med att dra upp moraklockan hemma i Allarp; Gudrun Herlertz, i telefon.
10. Sveriges dödbok 1901-2013. Per Joel och Elna ligger begravda på Malmö östra kyrkogård.
11. Flera av Per Joels och Elnas döttrar ska ha sytt sina egna scenkläder, och även ha sytt till andra. Framför allt Dagmar ska ha varit en duktig sömmerska, även om hon inte hade någon formell utbildning inom hantverket. Ethel Eliasson gnm Gudrun Herlertz, i telefon.
12. <http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm>.

13. Se not 12.

14. Det finns inspelningar som är gjorda efter Per Joel Berndtssons död. Exempelvis en dokumentation från 1951 med Sigvard Berndtsson och Dagmar Berndtsson/Lindberg i trio med Edvin Lindberg, spelandes flera låtar efter Per Joel; se Skånes musiksamlingar 269.

15. Filmsekvenserna är studerade på <http://www.youtube.com/watch?v=Zc3usRazBh8>.

16. Gudrun Herlertz, i telefon

17. Möjligen komponerad på 1850-talet av flöjtisten S. P. Lövdahl (f 1814 i Landskrona, okänt dödsår), Lönhult, Brösarps socken; se vidare *Boken om Hörröd*, s 112 & 118 (polkan där felaktigt utskriven som "polska"). Låten kallas även för "Näktergalspolketten" och lär i gångna tid varit ett slag av mästarprov för skånska spelmän; se Skånes musiksamlingar B147:01. Jfr även *Runtanom*, nr 3 2001, s 9.

18. I telefonsamtal med Margareta Herlertz (född 1929), vilken som 10-åring var med och beskådade filminspelningen i Spångens trädgård. Hennes far William Bengtsson (1888-1969) – "William i Forsby" – var nära bekant med *Berndtarna*. I filmen behövdes dessutom en bil och det ska vara Williams sväger Sture Paulssons undanställda fordon som voltar i bäcken efter drygt 10 minuter in i filmen.

19. *Kalle på Spången* blev en av Edvard Perssons största filmsuccéer. I Danmark gick den under titeln *Landevejskrogen* och visades i Köpenhamn mellan 29/1 1940 och 8/10 1941; den ska näst efter musikalen *South Pacific* från 1958 vara den film i Danmark som fortlevt längst på repertoaren (Svensk filmdatabas). Enligt en källa ska filmen dessutom ha visats upp till fyra gånger om dagen på biografen Nørreport (DN 1974). I Danmark fick den beteckningen "motståndsfilm", men hur mycket kritik som faktiskt riktas i filmen mot den tyska ockupationsmakten har diskuterats (ibid). I texten till schlagnen *Kalle på Spången* ("bröllopskvädet" i filmen) förekommer obesträddligen flera fördömanden mot den världsomfattande upprustningen, fast inget omedelbart riktat mot Tyskland. Kritiken framförs också ganska godmodigt, som i raderna: "De bomber som finns här är gjorda av glass".

20. Enligt Solveig led Guntram av "Förstorat hjärta"; se Skånes musiksamlingar, 269. Han ligger begravd på Norra kyrkogården i Lund.

21. Eric Öst och Guntram var vänner och lär ha träffats genom sina fäder och musiken. Det berättas att Guntram ska ha bjudit in Eric på fjorton dagars semester i Allarp, men att Eric stannat ett helt år. Guntram ska först ha "lurat" Eric att de bodde ståndsmässigt och hade betjänter. Sanningen var det totalt motsatta, just därför trivdes Eric extra bra; Ethel Eliasson gnm Gudrun Herlertz, i telefon.

22. Tidig "gammeldansmusik". Det vill säga traditionell folkmusik med inslag av moderna tongångar. En genre som börjar existera i brytningstiden mellan bondesamhällets musikaliska tradition och nya strömningar från exempelvis USA, som foxtrots och jazzmusik; <http://sv.wikipedia.org/wiki/Gammeldans>. Jfr även med de samtida *Hälsingepojkarna* (med nämnda Eric Öst) och *Malmö spelmanspojkar* med den skånske riksspelmannen Assar Bengtsson (1909-2004). I en intervju från 1993 berättar Assar att de tog sitt orkesternamn under inspiration av just *Spelmanspojkar* (SMS 732:03).

23. Jfr <http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm> (Skansen 1927 A).

24. Solveig Hultberg, i brev (Skånes musiksamlingar 270).

25. "Polketten" grundades 1926 och redan under de första åren ska det förekommit direktsänd radio därifrån. *Spelmanspojkar* ska åtminstone under någon period av banans historia [möjligen från begynnelsen] ha spelat där kvällar sju kvällar i veckan; de ska då ha använt ett timglas för att avpassa låtarna till dansernas längd, det vill säga 3 minuter (se Nilsson, Bo Sigvard, 1998:77).

26. Gudrun Herlertz, i telefon.

27. Jfr not 14. Tidigare än på 1950-talet spelade Edvin och Dagmar även i trio med Margot; definitivt vid spelmanstävlingen i Lund 1934, men eventuellt in på 1940-talet; se <http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm> (Lund 1934 & Malmöspelmän 1940-tal?). Enligt uppgift ingick emellanåt systemen Valborg

Nordström, f Berndtsson (1894-1994), som alternativ för Sigvard i trion med Edvin och Dagmar; Ethel Eliasson gnm Gudrun Herlertz, i telefon.

REFERENSER

Arkiv

Folkliivsarkivet i Lund. Skånes musiksamlingar: B147:01, B255a:02, B732:03, 269 & 270.

Landsarkivet i Lund: Norra Vram CI:18, Födelse- och dopbok 1904-1913; Stenestad B6, utflyttningslängd 1916-1940; Riseberga B:5, in- och utflyttningslängd 1895-1919; Riseberga Alla:12, församlingsbok 1919-1929; Malmö Sankt Pauli Alla:439, församlingsbok 1925-1936 (Lärkan 1); Fosie Alla:31, församlingsbok 1928-1936 (Hindby 4).

Sveriges släktforskarförbund: Sveriges dödbok 1901-2013.

Universitetsarkivet i Lund: Tidningsklipp ur Torsten Ljungstedts samling. *Dagens nyheter* 1974-12-08, del 1, s 32.

Diskografi

Moderna Tider. Göteborgiana på grammofon. Inspelningar gjorda på stenkakor under tjugotalet och början på trettioalet. Folklig sång och musik i Västsverige 6. Musik i Väst. Ton art 1990.

Semestervalsen & I hamn. Spelmanspojarna (fyra fioler, 2 dragspel, piano, banjo & flöjt). Polyphon 1932.

Internet

Kalle på Spången (SVT). [<http://www.youtube.com/watch?v=Zc3usRazBh8>].

Folkmusik i Skåne. Skånes spelmansförbund. [<http://skanefolk.se/spelmtavl/home/index3.htm>].

Folkmusik i Skåne. Skånes spelmansförbund. [<http://skanefolk.se/spelmtavl/text/berndtarna.htm>].

Gammeldans. [<http://sv.wikipedia.org/wiki/Gammeldans>].

Riksspelmansstämma. [<http://sv.wikipedia.org/wiki/Riksspelmansstämma>].

Svensk filmdatabas. [<http://www.sfi.se/sv/svensk-filmdatabas>].

Svensk mediedatabas (SMDb). [<http://smdb.kb.se>].

Litteratur

Hjelmström-Dahl, Birgitta 1967: *Träskofiolen i Skåne*, Uppsala universitet.

Hedwall, Anders 1922: *Boken om Hörröd. Illustrerade hembygdsskildringar*, Stockholm: Skandinaviska tryckcentralens förlag.

Nilsson, Bo Sigvard & Johansson Bo 1998: *Liseberg 1923-1998*: [från komark till nöjespark], Göteborg: Liseberg AB.

Sjöstedt, Torgny 1986: *Spelmanspojarna från Göteborg. Sumlen, Årsbok för vis- och folkmusikforskning.*

Svenska låtar samlade av Nils Andersson. Skåne. Andra delen. Lund 1938: Gleerups förlag.

Månsson, Torsten 2001: Torsten Månsson berättar del 3. I bearbetning av Sven Palm. *Runtenom, nr 3.*

Telefonintervjuer

Gudrun Herlertz, 2016-08-16, 2016-09-15 & 2016-09-22.

Margareta Herlertz, 2016-08-16.

Att låna och låna ut – ett smakprov från pågående forskning

KARIN SALOMONSSON

När jag lyfter blicken från datorskärmen och tittar ut på den gråmulna dagen, med regndis och gula löv i träden, är det lätt att föreställa sig den annalkande hösten, då grisen traditionsenligt skulle slaktas på den tiden självhushållning var vanlig. Detta var en festlig och välkommen tillställning och gårdens folk samlades på backen för att bevittna själva akten. Om nyfikna barn kom allt för nära kunde slaktaren skicka iväg dem till en gård en bra bit bort för att låna "rompedraget". Tillbaks kom de så småningom, släpandes på en tung säck med skrot och stenar. Något rompedrag fanns det ju inte att hämta.

I samband med två pågående forskningsprojekt¹ skickade Folkliivsarkivet ut en frågelista om lån och lånande, LUF 241. En återkommande åsikt i svaren var att "man lånade mer förr":

Det händer aldrig underligt nog, att grannar ringer på för att låna något till bak eller matlagning. Vi lånar inte heller av grannar. Jag tänker ibland på det. Om det var vanligare förr; att det har hänt något med åren som gör att vi hellre cyklar till affären mitt i baket än ringer på hos grannen för att låna ett ägg eller en kopp socker.

Själv delade jag också denna, kanske en smula förutfattade, mening att folk "förr" titt som tätt lånade stort som smått (fast kanske mest smått) av grannar, vänner och familj. Därför trodde jag att det skulle vara gott om fylliga beskrivningar av lånande i äldre uppteckningar och frågelistsvar. Men det visade sig vara förvånansvärt svårt att hitta dessa beskrivningar. Vittnesmålen om hur man skickade någon att 'låna' rompedrag i granngården, som finns i äldre uppteckningar kring skämt och talesätt i samband med slakt, fångade mitt intresse för att lånande *överhuvudtaget* omnämndes. Dock speglade de inte riktigt den betydelse av lån som stod i fokus för min studie. Därför har jag med Folkliivsarkivets hjälp fortsatt att leta 'på tvärs', det vill säga att jag skummar frågelistor som fokuserar på ämnen som *Butikshandel på landsbygden*, *Stadstraditioner*, *Kalas*, *Förlovning* eller *Bilen* i hopp om att hitta beskrivningar av lån. Seden att på skämt skicka barnen eller tjänstefolket för att låna rompedrag, mosskardor, topresser, sänjaborrar eller det klassiska ögonmättet, kan tolkas som att själva händelsen att gå till någon för att be om ett lån, inte på något sätt ifrågasattes, utan accepterades som ett självklart inslag i vardagen. Av detta kanske man kan dra slutsatsen att lånande framstod som en alltför vanlig och obemärkt handling för att tilldra sig något forsknings- eller dokumentationsintresse, vilket skulle förklara varför det inte är så lätt att spåra upp berättelser och känslor kring lån i det äldre uppteckningsmaterialet.

¹Lånekulturer – en etnologisk studie av pengar, makt och tillit, finansierat av Erik Philip Sörensens stiftelse, och 'Tack för lånet!' En kulturhistorisk studie av lånets kulturella och sociala betydelse i skånska landsbygds- och arbetarmiljöer under 1900-talet, finansierat av Ebbe Kocks stiftelse.

Detta gör svaren på frågelistan *Att låna och låna ut* desto värdefullare. Personliga uppfattningar, värderingar och känslor som är förknippade med lån av både prylar och pengar, skildras på ett mycket fint sätt i svaren. De är alla viktiga pusselbitar för att kartlägga, tolka och kritiskt värdera två återkommande och högst aktuella samhällsfenomen, nämligen det som kallas kreditsamhälle respektive delningsekonomi. I samhällsdebatten om kreditsamhället, som i första hand inbegriper lån av pengar, ryms farhågor för att enskilda personer ska låna för mycket och till fel saker. En meddelare fångar mångas uppfattning att "låna till bostad är ju helt OK, låna till bil gör nog väldigt många... dåliga lån är konsumtionslån (resor, kläder, prylar, julklappar, fest)". En äldre kvinna skriver:

Det verkar hemskt att det tydligen går att låna nästan hur mycket pengar som helst. Så svårt att betala tillbaka! Jag tycker att man ska vara försiktig med att låna för icke livsnödvändig konsumtion. Det är de där s.k. dåliga lånen med hög ränta och mycket kort amorteringstid som finns hos diverse finansinstitut förutom helt privata lån, som kan vara nog så riskabla.

Relationen till etablerade banker skiftar. Vissa meddelare har ett långt och grundmurat förtroende för "sin" bank, andra vill helst inte ha kontakt med banker, eftersom de upplevs som "falska". Pantbanken framstår för vissa som ett "hederligt" sätt att låna, då räntan är rimligare än för sms-lån och själva konstruktionen av lånet (ting mot pengar) är förståelig och transparent för de inblandade.

DELNINGSEKONOMINS FÖRHOPNINGAR

Begreppet *delningsekonomi* tog sig nyligen in på listan över "nyord" i svenskan. Uttrycket är idag en del av vardagsspråket och förekommer flitigt i dagspress och på sociala medier. Avsikten är att vi istället för att alltid köpa nya saker, ska hyra, byta eller låna av varandra. I visionerna för delningsekonomin ryms stora förhoppningar om miljömässig hållbarhet, minskad konsumtion och framför allt att nya sociala nätverk baserade på delande, ska stärka gemenskapen och öka tilliten i "ett samhälle där vi är positiva och inte misstror varandra".²

Men i frågelistsvaren speglas en ambivalens till att låna och låna ut i större utsträckning än vad som görs nu. En yngre kvinna formulerar ett tydligt ställningstagande för att dela mera:

Jag tycker att det är bra och mysigt att låna och låna ut saker. På så sätt kan man konsumera mindre, alla behöver inte äga samma saker, utan kan i ett grannskap eller i en vänkrets samordna sig, så att de saker som alla tycker sig behöva, kan införskaffas i ett exemplar och saken kan "vandras runt" i hushållen, så att alla har en resurs att dela med sig av – och får därmed också ta del av alla resurser.

Andra är mer skeptiska eftersom de har bittra erfarenheter av utlånade saker som aldrig lämnats tillbaka, eller har förstörts. "Jag skulle vilja bli mer lättsam med att låna ut saker, fast ändå inte. Jag har haft så mycket dåliga erfarenheter av att folk glömmer och jag har en ganska stor vilja

² Hämtat ur Naturskyddsföreningens årsbok *Ågodela* (2015:162) där det finns många exempel på hur delningsekonomin kan se ut.

att saker och ting ska bli rätt”, säger en meddelare. Att göra ”rätt” är det många som vill, men uppfattningen om vad som är rätt och riktigt, och hur lånandets vett och etikett bör se ut, går isär. Att det kan bli pinsamt om normen för hur man ’bör’ uppföra sig överträds, skildras här:

Jag hade lånat en spikpistol av en vän till min fru, som vi helt glömde bort under kanske ett år. Oj, vad jag tyckte det var pinsamt! Därför köpte jag en riktigt stor flaska Gammel Dansk till mannen som blev överlycklig. Detta får ju bara inte hända att man glömmer något sådant, men det kan ju trots allt ske när det är mycket på gång.

LÅN OCH KÄNSLOR

Överhuvudtaget tycks lån av olika slag ha en förmåga att väcka starka känslor. Att låna *pengar* verkar för vissa ha en speciell laddning, vilket också ökar risken för att problematiska relationer vänner eller familjemedlemmar emellan kan uppstå. En yngre meddelare säger apropå eventuella skillnader mellan att låna pengar och prylar:

Jag tror absolut att det är skillnad på att låna pengar och saker – jag tycker själv att det är extra påfrestande att låna ut eller låna pengar av andra. Det är så skamligt och laddat på något sätt, och skapar en jobbig situation som man helst hade velat undvika./.../ Att vara skyldig någon pengar känns lite som att vara fastkedjad med osynliga kedjor.

Att känslor kring lån kan sätta djupa spår ger denna berättelse exempel på:

Jag skulle dock personligen aldrig låna större summor inom familjen, eftersom jag vet vad det kan ställa till med. En äldre släkting lånade vid ett tillfälle ganska mycket pengar av en annan släkting, och drog genast på semester. Pengarna betalades aldrig tillbaka, och ännu efter många år är övnskapen ett tråkigt faktum.

Men det är som sagt inte bara pengar utan också lån av materiella ting som kan få känslorna i svall. Här är det kanske inte alltid det ekonomiska värdet hos det utlånade föremålet som är viktigast. Istället kan utlånaren oroas över att saken kan komma att präglas av någon annans användande, och att de minnen och den personliga relation som finns mellan ting och ägare ska förvanskas under utlåningstiden. Och givetvis oron över att inte alls få tillbaks en sak som är förbunden med ett nostalgiskt skimmer.

Jag avskyr t ex att låna ut böcker som jag vill behålla och spara i framtiden. Till skillnad mot kläder som för mig är relativt tillfälliga och utbytbara, så har böcker ett innehåll som är mer betydelsefullt. Det gör nästan lite ont i mig när någon lånat min bok och bänder upp den mer än nödvändigt, viker hörnen eller råkar spilla något på den. Det är så klart värre om det är en ovanlig och speciell bok, men känslan är den samma även om det rör sig om en högst ersättlig pocketbok.

Att ta emot och acceptera ett erbjudande om att få låna är inte heller alltid så lätt. Det kan uppfattas som nonchalant och oartigt att tacka nej till exempelvis en kasse med urväxta barnkläder. För utlånaren ryms här många älskade och värdade plagg, fyllda med minnen

från barnets första tid. För mottagaren upplevs innehållet kanske som en hög med omoderna och (alltför) välanvända plagg. Följden blir att förväntningarna på användande, skötsel och återlämnande av lånet ser olika ut. I följande citat gäller det inte barnkläder, men dvd-filmer:

Det jag senast lånade ut var en bunt dvd-filmer och i ärlighetens namn var det jag som "gjorde reklam" för dem och villigt lånade ut dem. Inget som personen efterfrågade. Sedan fick jag inte tillbaka alla. En fattas fortfarande och jag måste säga att det sårar mig mer än vad som är rimligt. För min del är det inte saken i sig utan snarare ett sätt att bli behandlad på som sårar. Var jag inte viktig nog för den här personen. Jag tar det personligt. Vilket det ju inte nödvändigtvis behöver vara.

Här blir filmen som inte lämnades tillbaka en symbol för hur vänskapen och relationen mellan personerna värderas. Att glömma bort att lämna tillbaks, eller vanvårda det lånade föremålet, riskerar att tolkas som ett förnekande av de sociala band som finns mellan utlånare och lånare. Eftersom forskning har visat att det är lånande mellan privatpersoner snarare än kommersiella utlåningsverksamheter som får stå modell för den visionära bilden av delningsekonomin, är det centralt för dess framgång att förstå lånandets mikroprocesser, maktrelationer och kulturella betydelse tilldelning. Om strävan mot ett mer ekonomiskt, miljömässigt och socialt hållbart samhälle ska lyckas bör vi fortsätta att studera vad lånande kan innebära – för olika människor, i olika tider. Att det lilla ordet "låna" kan rymma många berättelser – om "rompedrag", älskade böcker, sura grannar och smärtsamma familjefejder är nu väl dokumenterat med hjälp av Folkivsarkivets meddelare, och utgör en viktig källa till forskning om pengars och pryglars sociala, känslomässiga och kulturella värde.

Ett stillsamt arv

JONAS FRYKMAN

I en artikel i tidningen Svenska Dagbladet 2006-11-16 berättade en familjejurist, Carola Erixon, med rika erfarenheter från att medla i arvstvister om vad hon kunde möta på sitt kontor. Till hennes kontor sökte sig arvingar när de inte kunde komma överens. Känsloerna kunde då svalla höga, rösterna bli hårda och stämningen så tjock att den kunde skäras med kniv. "Ibland slåss de med paraplyer. Men jag har bara varit riktigt rädd en gång. Då var jag övertygad om att en av männen hade ett vapen innanför rocken. Jag såg framför mig att det skulle bli ett blodbad, men det gick riktigt bra."

Enligt vad hon sett lade syskonen, arvtagarna, locket på under tiden som föräldrarna levde. Föreställningen om den goda familjen höll sårande ord tillbaka och bröder och systrar visade overseende med varandras fel. Men så brast det vid arvsskiftet. "Vid ett dödsfall kommer mycket upp till ytan. Ett av barnen blev kanske extra gynnat när föräldrarna levde. Eller så blev inte arvet lika stort som väntat. Det kan ta de anhöriga hårt" berättade hon. Nu när far och mor var döda kunde de inte längre tillrättvisa barnen. Inte nog med att ett arvskifte kunde röra upp så mycket känslor att allt rationellt tänkande kastas överbord - somliga arvingar var beredda att processa upp hela arvet bara för att få rätt.

Vi känner alla till hur bråk mellan arvingar återkommer som ett av de vanligaste motiven inom deckargenren. Det är välkänt i litteraturen ända sedan Shakespeares klassiska tragedi om Kung Lear och vem har inte följt arvstvisterna efter Stieg Larsson, författaren till Millennium-trilogin? Sådana bråk verkar helt enkelt vara en följeslagare till det faktum att vi lever i familjer och arvsrätten följer på släktskap – inte förtjänst.

FÖRSIKTIGHET

Förekommer då någonting av motsvarande konflikter också i svaren på LUF:s frågelista 242 om Arv? Den sändes ut 2014 och gav en rik skörd av hittills 72 svar. Somliga är kortfattade, andra mer detaljerade. Vissa sträcker sig tillbaka till början av förra seklet och andra uppehåller sig vid mer samtida händelser. Tillsammans ger de dock en god överblick över mönster vid arvskiften under 1900-talet i Sverige. Avsikten med denna frågelista var att få fram traditioner och ritualer runt arvskiften, men framförallt de olika känslor som var förknippade med en sådan svår fas i familjelivet – kärlek och omtanke likaväl som missämja och stridigheter.

"Konflikter uppträder mycket sällan" verkar vara svaret. I stället kan man få läsa om och om igen hur osjälviska syskon knappast vet hur väl de vill varandra. Från Skåne berättar en präst hur han genom åren tröstat många sörjande och naturligtvis hade han mött fall där arvingarna redan vid begravningen levde i ovänskap "... men i de allra flesta fall har det gått anständigt till. De destruktiva fallen... tillhör trots allt till undantagen som bekräftar regeln."

I somliga uppteckningar berättas det om hur syskon med lock och pock försökt ge fördelar till varandra hellre än att riskera vänskap och släktband. En meddelare från Skåne skriver sålunda om att när modern, som var den enda kvarvarande föräldern dog, så satte sig hon ned med brodern och tillsammans gick de igenom allt det som fanns i lägenheten. "Vi var till alla delar överens vad vi ville ha... saker som blev över fick barnbarnen titta på vad de ville ha... Min bror är fortfarande min bästa vän som han alltid har varit."

Sålunda vittnar uppteckning efter uppteckning om hur omtanke och rädsla för att framkalla konflikter tagit loven av rivalitet och girighet. Från Mellansverige berättas det om hur syskonen rationellt nog låtit alla smycken från den avlidna modern för säkerhets skull bli värderade av en juvelerare och sedan lagda i varsin liten numrerad plastpåse: "En lista med alla nummer och juvelerarens beskrivning och värdering av smycket la vi på ett stort bord. Var och en av oss fick titta igenom alla smycken och se vilka vi skulle vilja ha. Därefter fick den första av oss välja ett smycke som hon ville ha. Priset noterades och de andra två fick välja var sitt smycke i samma prisklass. Så fortsatte det tills alla smycken var fördelade. Inga diskussioner, allt gick smidigt och vi tyckte inte ens om samma smycken, så det gick snabbt."

LOTTEN AVGÖR

Vissa föräldrar hade varit förutseende och på förhand gett anvisningar om hur barnen skulle gå tillväga. Även om utvalda ting reserverades för en, ofta manlig arvinge för att bevara släktens kontinuitet, betonades det att värdet av de olika lotterna skulle vara rättvist. Systemet med lottning och önskelistor som det berättas om i följande exempel känns igen från flera av frågelistsvaren: "Pappa hade tidigare talat med oss om hur man kunde gå tillväga. Ett sätt var att försöka dela upp i tre likvärdiga 'högar' som man sen lottade om. Sen kunde man byta saker sinsemellan. Ett annat sätt var att skriva 'önskelistor' på det man helst ville ha och sen jämkä ihop sig. Vi valde det senare sättet. Vissa släktklyder hade pappa önskemål om att jag skulle ha som bärare av släktnamnet... Vi klarade delningen helt utan osämja, tvärtom minns jag dagarna som positiva då vi syskon kom närmare varandra än vi varit på länge."

Men den strategi som återkommer oftast har bestått i att föräldrarna gett sina barn värdesaker och ev. förmögenhet med "varm hand", alltså när de levde vilket gjorde att båda parter fick glädje av gåvan. "De mest värdefulla föremålen i mitt hem var till stor del fördelade före arvsskiftet. Mor och far hade önskemål om vem som skulle ta hand om den antika chiffonjén, tavlorna som mor målat, kärleksbrevet, amerikabrevet, pålsarna, klockorna, tidigare arvegods etc. Inget var nerskrivet, men vi hade pratat om det i många år. Det hade utvecklats via önskemål och dialog. Alla visste. Även om någon hade "glömt" när det var dags fick de sin vilja igenom för husfridens skull. Det största problemet var alla de personliga saker som ingen av syskonen ville ta hand om."

SOMMARSTUGAN

Hur förutseende man än har varit inom familjen verkar det som om det finns ett objekt som är och har varit som gjort för att skapa irritation, nämligen sommarstugan. Det som är så särskilt

med den är att sommarhuset är platsen där barndomen ofta har varit som bäst. Här har man busat runt "utan strumpor och skor" plaskat i vattnet, gått på upptäcktsfärder i skogen, känt ängens gräs mellan tårna och kliat myggbett, byggt kojor och fått sommarkompisar och inte klasskamrater. Sommaren är kroppens årstid och huset dess territorium. Att skiljas från den miljön smärtar förstås. I flera källor berättas det om hur plågsamt det varit när något av syskonen inte respekterat att detta var en plats varifrån man hade gemensamma minnen och där man verkligen fungerade som en familj.

I en syskonskara finns det alltid äldre och yngre barn, en del har kunnat hjälpa till mer med att sköta platsen när föräldrarna inte orkade medan andra mest kom dit för att njuta och vila. När konflikter uppstår lurar alltid frågorna om vem det var som kom ut på höstarna för att räfsa löv, städade ut vintern på våren, lagade trasiga vindskivor och skötte om roddbåten? Sommarstugan verkade bli svårhanterad därför att äganderätten visserligen var bestämd genom arvslotten, men det var genom bruk som man kände tillhörighet. Vem hade hjälpt föräldrarna mest, och vem hade dragit sig undan ansvar genom att sällan besöka eller flytta långt bort?

"Det var jag som hjälpte pappa att bygga ute på ön", står det i en uppteckning. "Jag använde min skördepermis till det den sommaren. Senare när han äntligen vågade starta sin lilla byggfirma hjälpte jag honom återigen på min semester." Men så råkade pappan på obestånd. En äldre broder bidade sin tid i kulissen, väntande på att konkursen närmade sig. Då "räddade" han fadern genom att köpa stugan för ett underpris. Syskonen visste att pappan hade sett fram emot att de alla skulle kunna samlas på ön under sommaren. Nu stod de med ens berövade inte bara sitt arv, utan också delar av sin barndom. Det sved och sämjan var som bortblåst.

En annan syskonskara skiljdes med åren geografiskt. Några gifte sig och flyttade långt bort från platsen där stugan stod. En bror bodde kvar i närheten. Det blev naturligt att han tog på sig tillsynen av sommarhuset. "Vi behöll stugan i tio år, använde den olika mycket. Mest blev det min bror med barn och deras kompisar... Men det var alltid en glädje att komma dit och få uppleva lite från barndomen där... Mest stod dock stugan tom. Det var ohållbart i längden." När stugan omsider såldes hade mycket av lösöret avlägsnats och inkomsterna från försäljningen minskat på ett oväntat sätt. Det var själva bruket av platsen som kom att definiera känslan av äganderätt. "Men sedan dess har vi avstått från alla kontakter med min bror och hans fru."

HISTORIA OCH HÄNDELSE

Sånär som de refererade fallen med sommarstugan talar den övervägande delen av uppteckningarna om respekt, välvilja, kärlek och omtanke arvtagarna emellan. Fast egendom som jord eller hus - sommarstugan - låter sig inte delas upp lika enkelt som silversmycken, konst och heminredning. Det kan vara en del av förklaringen. I ett annat sammanhang (Frykman 2016) har jag försökt beskriva skillnaden mellan å ena sidan vad som stannar i minnet och å andra sidan vad som skett i den akuta situationen.

De klienter som familjejuristen eller terapeuten möter, kommer för att de just befinner sig i en tillspetsad konfliktsituation. Fulla av vrede, övertygade om att de blivit förfördelade och

orättvist behandlade söker de sig till någon som kan hjälpa dem att få rättvisa, eller förstå de ofta motstridiga känslor som bubblar upp. När man sitter där på kontoret finns de håfulla leendena, avundsjukan eller de triumferande blickarna, de små viskande kommentarerna, liksom klumpen i halsen, fortfarande kvar som kroppsliga avtryck.

När man däremot tittar tillbaka på händelser som inträffat för länge sedan har i allmänhet affekterna klingat av. Det som en gång hände har filterats genom senare upplevelser, bearbetats, influerats av intryck från dagsaktuella skeenden och mildrats. Så är det nästan alltid när vi plockar fram minnen ur det förflutna. Och det är ett av de mest utmärkande dragen också för det rika uppteckningsmaterial som samlats i våra folklivsarkiv.

Likafullt finns det all anledning att tro på den bild av hur man i 1900-talets Sverige manövrerat för att undvika osämja och gräl vid skiftet av det arv som en avliden mor eller far lämnat efter sig. Går man tillbaka till skildringar av motsvarande situationer i 1800-talets bondesamhälle skall man finna rika exempel på hur släktfejder kunde uppstå och drivas vidare i generationer (Frykman 2017). Men det hade sin grund i andra arvsregler och svårigheten att överleva utan tillgång till jord att ärva. Det moderna samhället där tillgångarna ofta består av pengar eller lösöre och folk får sin inkomst via lön eller pension, har som synes gett upphov till betydligt färre slitningar.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Folklivsarkivet, Lund 2015: *Svar på frågelista om "Om arv"*.

Svenska Dagbladet 16/11 2006.

Frykman, Jonas 2016: *Done by Inheritance*. I: Frykman, Jonas & Maja Povrzanović Frykman (Eds.) *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press. 153 – 176.

Frykman, Jonas (2017): *Jorden vi ärvde: Konflikt och kontinuitet på svensk landsbygd*. I: Bothmer, Roland von (red.) 2017: *Utan jord inget liv*. Kungliga Fysiografiska Sällskapet och Skånska Akademien. Lund (under utgivning).

Om hälsningar

GABI LOUISE DOTTER

2014 kontaktade Sydsvenska dagbladet Folklivsarkivet inför en planerad artikelserie¹ om hur vi hälsar. När jag utifrån denna förfrågan sökte igenom samlingarna stod det snart klart att arkivet hade, stundtals mycket utförliga, skildringar av hälsningar och hälsningsfraser från slutet av 1800-talet och 1900-talets första hälft. Det stod också klart att skildringarna överlag hade det gemensamt att de speglade en hierarki utifrån klass och rang: *”Som tecken till ödmjukhet och tacksamhet brukade gamla gummor vid besök i prästgården dyka ner o kyssa prostinnan på kjolen”* (M 3246 s. 5) men även reflekterade kön och situation som följande gillesbeskrivning från Blekinge med uppteckningsår 1937:

Så snart den ankommande kastat tömmarna till ”pass-jänken” steg han särligt och långsamt ur vagnen. Hade han en gammal eller mycket korpulent mora med, kunde han stundom erbjuda henne sin hjälp vid nedstigandet. I annat fall fick hon reda sig sjelf. Det ansågs såsom ”pjåkigt” att inte duga till att stiga ur vagnen utan hjälp. [...] Sedan stegade mannen före och hustrun efter, över förstubron och in i storstugan. Inkomna och sedan dörrklinkan hörts smälla igen, kunde dem inträdande någon gång säga: Guss fre, – Guss fre gott folk, – Guda i stuan. Men oftast utebliv detta. Istället tog dem inträdande hatten i hand, gick fram till värdfolket som stod väntande ungefär mitt på golvet, hustrun till vänster om mannen, gästen kom stram räckte fram handen och hälsade: – Tack för sist, – Tack för längesinn, – Tack för häromdan, – Tack för fostegång. Hälsningen varierade allt efter omständigheterna. När man först hälsat mannen, hälsades hustrun på samma sätt. Tre a fyra steg efter kom gästens hustru och hälsade likaledes på mannen, värden först och därefter värdinnan med i hufvudsak samma hälsningsord. (M 4904 s.17-18).

Eftersom arkivet saknade material om hälsningar och hälsningsfraser från senare tid och sättet vi hälsar på har genomgått en omfattande förändring, skickade arkivet ut LUF 243 *Om hälsningar*. Frågelistan har hittills resulterat i 78 inkomna svar från arkivets meddelare.

DU OCH NI

Flera av frågelistsvaren beskriver du-reformen på 60-talet som genomgående skildras i positiva ordalag men inte utan motstånd vid tillfället. Sålunda berättas om vaktmästaren som tidigare varit anställd vid hovrätten och som drar tillbaka sin platsansökan till ett dataföretag när han får veta att alla inom företaget duar varandra. Ett annat svar skildrar kadetternas tveksamhet på Kungliga krigsskolan i Karlberg där de över en natt skulle börja tilltala lärare, kaptener och majorer med *du*: ”Det gick bara inte. Det inre motståndet var för starkt”. Skildringarna av reformen enas i att ”duet” var en erövring att glädjas över och att informaliseringen, eller rent av intimiseringen, av tilltal och hälsningssätt skapade en positiv förändring. ”Nu slipper man ju

¹ Asker, Anna. 2014. Säj hej, del 1-5. *Svenska dagbladet*.

problemet med vem det är som ska lägga bort titlarna” skriver en meddelare medan ett annat svar går ett steg längre i sin återblick: “*Ni* tillhör en tid när det var skillnad på människor och den tiden vill jag inte ha tillbaka.” Att tilltalet *ni* sedermera återinträtt i språkbruket har inte undgått någon och den övervägande majoriteten av svaren skildrar erfarenhet av tilltalet i butiksmiljö med en yngre expedit.

Jag var med om du-reformen och kämpade med den ett tag. Den kampen får inte vara förgäves.
Å andra sidan betyder kanske niandet något annat idag än då på 1960-talet?

Flera av svaren visar förståelse för att språkbruk och bemötande ständigt förändras och att det återvändande niandet inte tjänar samma funktion som vid tiden före du-reformens införande. Majoriteten säger sig ändå helst inte vilja bli tilltalade med *ni*, också meddelare som inte upplevt tilltalet före reformen.

Apropå att nia varandra istället för att säga du, så är det något som min generation inte upplevt. Förrän nu, måste jag väl tillägga. När jag härom året kom in i en sportbutik för att köpa skor, så envisades den yngre manliga expediten med att nia mig. Jag upplevde det hela mycket märkligt och fick svårt att koncentrera mig på vårt samtal. Jag tyckte det kändes kränkande snarare än artig och förstod egentligen inte syftet med niandet. Jag upplevde det som att han markerade ett avstånd mellan oss två, vilket gav mig en obehaglig känsla.

Flera av svaren framhåller åldern som en viktig faktor för sättet att hälsa, såväl betydligt lägre ålder (barn), som en ålder högre än vad personen själv har.

KRAMENS UTBREDNING

Men vad vi kramas numera! Jag var på återträff med mina gamla studentkamrater i våras. Aldrig kramade vi varann under gymnasietiden, inte ens vi som var bästisar. Nu ses vi 60 år senare och kramar rubb och stubb vid mötet, till och med den där odrägliga Viktor eller malliga Sonja.

I en artikel i Svenska dagbladet 2011² berättar Merete Mazzarella att hon fick två kramar av sin far; den ena vid 11 års ålder när hon skulle resa ensam till England för att börja i internatskola, och den andra tolv år senare när hon skulle gifta sig. Båda gångerna, skriver hon, blev jag smått förskräckt eftersom jag förstod att han tyckte jag begick ett allvarligt misstag. Svaren på frågelistan om hälsningar vittnar om en liknande återhållsamhet vad gäller kramandet under uppväxten: “under min uppväxt var hälsningskramar något otänkbart. Jag såg inte ens mina föräldrar kramas” och “när jag var liten och växte upp såg jag nästan aldrig någon vuxen människa som kramade en annan”. Kramens flytt från intimitet till offentlighet kommenteras olika i svaren. Många berättar om ett initialt motstånd när kramandet börjar vinna terräng under 70-talet, som så småningom utvecklats till acceptans och i vissa fall även övergår till glädje över kramens utbredning som hälsning. En sammanställning av svaren skildrar en gråzon:

² Mazzarella, Merete. 2011. Husdjuren har tagit barnens plats i sängen. *Svenska dagbladet*.

”det var lättare att navigera när alla tog i hand”. Särskilt blir denna gråzon märkbar vid första mötet som kan komma att prägla en fortsatt bekantskap. För de som accepterat kramen som hälsning på redan bekanta tycks särskilt avstånd i tid och rum ha stor betydelse. Huruvida kramen överhuvudtaget används som hälsningsfras beror ytterligare på kön, ålderskillnad och sammanhang medan några svar vill låta relationen avgöra helt.

Illustration av Gabi Louisedotter. The image shows a dense, overlapping pattern of text in various orientations, colors (black, red, blue, green), and font sizes. The words are common Swedish phrases related to greetings and social interactions, such as 'god morgon', 'tjänare', 'hejsan', 'farväl', 'god kväll', 'god afton', 'god dag', 'god förmiddag', 'god eftermiddag', 'god natt', 'natt gott', 'god morgon', 'god kväll', 'god afton', 'god dag', 'god förmiddag', 'god eftermiddag', 'god natt', 'natt gott', 'god morgon', 'god kväll', 'god afton', 'god dag', 'god förmiddag', 'god eftermiddag', 'god natt', 'natt gott'. The text is arranged in a way that creates a textured, almost abstract composition, with some words appearing more prominently than others.

”Hälsningsfraskameleont”. Illustration av Gabi Louisedotter

ATT HÄLSA – SOM EN KAMELEONT

En situation de flesta vill undvika är att missa hälsningen, hellre en hälsning för mycket än en för litet. Att ofrivilligt ha försummat en hälsning tycks överlag uppfattas som mycket pinsamt och några svar berättar om strategier för att i möjligaste mån undvika den situationen, som

exempelvis att hälsa på alla röda bilar som liknar en bekants för säkerhets skull. Ur ett längre perspektiv kan en utebliven hälsning få allvarliga konsekvenser för relationen till omgivningen. Ett svar beskriver flytten från en stad till en mindre ort och de kyliga blickar som gavs innan skribenten insåg att man förväntades hälsa på alla, och hur balansen därefter återställdes. Hälsningens genomförande eller icke beror också på platsens utformning och sannolikheten för ett möte; på en smal stig där någon måste kliva åt sidan är det osannolikt att en hälsning uteblir noterar en meddelare, en annan påpekar att man gärna hälsar på varandra till sjöss. Ålderns betydelse för hur hälsningen utförs blir särskilt framträdande när fokus i frågelistsvaren riktas mot barnens perspektiv. En meddelare skildrar en begynnande medvetenhet om en ojämlik maktbalans från barnets perspektiv.

I skolan fick vi barn order att hälsa på alla lärare man mötte. Det var särskilt en lärare som aldrig hälsade tillbaka. Så kom en kompis och jag på att vi skulle skicka ett brev till honom. Vi tog varant på oss, det skulle inte vara några fingeravtryck, så skrev vi att vi tyckte det var orättvist att bara vi barn måste hälsa. Vi smög iväg en kväll och stoppade brevet i hans postlåda. Vi hade hjärtat i halsgropen några dagar – inget hände – mer än att läraren var artigare sen. Det blev ingen polisanmälan, det var vi oroliga för.

Att hälsa eller inte hälsa och hur? Ett av svaren sammanfattar elegant flera av tankarna kring hälsningar: "Generellt beror hälsning med obekanta på situationen, som socialt kompetent får man vara lite som en kameleont och känna av den andra personen och situationen".

Måltid i förändring

HÅKAN JÖNSSON

De senaste årtiondena har inneburit stora förändringar som rimligen påverkar matlagning och måltider i svenska hem. Förändringarna berör samtliga delar av måltidskedjan, från inköp till själva måltiden. Antalet varor i mat- och dryckesbutiker har mångdubblats. Tusentals recept finns tillgängliga på nätet, och även traditionella kokböcker har ökat i antal. Kökets redskap har blivit allt fler och mer påkostade, liksom kökens inredning. Både råvaror och recept har möjliggjort en daglig konsumtion av "exotiska" rätter, samtidigt som regionala och traditionella maträtter upplever en renässans. Tv-tablån är fylld av matprogram, och nya medier som bloggar, Facebook och Twitter används för att förmedla vilka måltider som konsumeras eller åtminstone drömmar om hur den goda måltiden egentligen skulle kunna se ut om inte verkligheten i form av familjemedlemmar, ekonomi, arbetsliv, brist på sällskap eller fritidsaktiviteter kommit emellan.

Frågelistan "Måltid i förändring" är ett sätt att försöka fånga hur dessa förändringar påverkar vardagen i hushållen. Mat och måltid är ett ämne som länge varit i fokus i svensk etnologisk forskning. Därför finns det ovanligt goda möjligheter att jämföra med tidigare insamlat material. Frågorna har i största möjliga utsträckning lånats från tidigare frågelistor om ämnet. Det gäller främst "Förändringar i kosthållet" från 1972 och "Kökets redskap och maskiner" från 1988, båda utskickade av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Då många av svaren i frågelistan från 1972 rör förhållanden från 1900-talets första decennier innebär detta att svaren täcker en period om närmare hundra år.

Förutom den traditionella frågelistan till Folklivsarkivets fasta meddelare utarbetades en kortare frågelista för webben. Båda varianterna av frågelistor hade en hög svarsfrekvens, med närmare sjuttio svar vardera. Utöver frågelistorna har intervjuer och observationer genomförts. Totalt har tjugosju intervjuer och fem observationer genomförts samt transkriberats. Rosmari Emanuelsson, projektassistent på Folklivsarkivet, har genomfört dessa intervjuer och observationer och även utfört en viktig del i arbetet med att bearbeta svaren.

Frågelistan är en del av ett forskningsprojekt som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond, och som nu är inne på sitt andra av de tre år som projektiden löper. Tack vare projektet finns det nu ett historiskt komparativt material som gör det möjligt att följa matlagning och måltider i svenska hushåll under hundra år. Just nu är jag inne i analysfasen, och många frågor som väckts under processens gång återstår att fundera över. Men läsare av *Upptecknaren* förtjänar en förhandspresentation av några av de områden jag kommer att fördjupa mig i.

Tillgången till färsk frukt och grönsaker och till livsmedel med ursprung utanför Sverige upplevs av många meddelare som de största förändringarna vad gäller råvaror och ingredienser. Utöver de effekter detta haft för själva maträtterna är det intressant att fundera över matlagningens

betydelse för att hantera och förhandla internationaliseringsprocesser. Omvandlingen till ett mångkulturellt samhälle har till inte ringa del skett i vardagliga praktiker i köken. Med användningen av koriander, chili och pak choi, eller för den delen tacosås och spaghetti bolognese omsätts globaliseringen i vardaglig praktik. Inte minst kryddor har varit viktiga i det sammanhanget. Uppräkningen av kryddor som används till vardags i nutida kök kan kontrasteras mot det lakoniska svar som en meddelare gav 1972 på vilka kryddor som användes i hans barndomshem: "Salt. Och peppar."

Köket, såväl som dess föremål genomgick under 1900-talet en standardiseringsprocess och en utveckling mot allt färre redskap. Under 1950-talet försökte Hemmens Forskningsinstitut motverka "typöverflödet" på marknaden. Man ansåg att det fanns onödigt många varianter av ett och samma redskap, som vispar, att välja mellan. De senaste decennierna har dock denna trend brutits och i det nutida materialet leder både nya redskap (som sifoner och kolsyremaskiner) och nygamla redskap (som kryddmortlar och kafferostare) till ett ökat antal föremål i köken. Liksom själva köken har föremålen i köket uppgraderats och tar en allt större del av hushållskassan i anspråk. Detta i kontrast till livsmedel, vars andel av hushållskassan har minskat från 25 procent till 13 av hushållskassan sedan 1980.

Foto Barbro Sollbe (Xinze som äter kaka)

Den nutida måltidsordningen uppvisar till stora delar en kontinuitet jämfört med det tidigare materialet. Två skillnader som dock blir tydliga är dels hur dygnet förskjutits framåt, dels hur relationen mellan vardag och helg förändrats vad gäller vilka rätter som konsumeras och hur matlagningen går till. Vidare finns en tydlig rörelse mot en avsaknad av normer vad gäller serverandet av rätter kopplade till särskilda tidpunkter. Som exempel tar en meddelare upp hur hon nyligen ätit fläskpannkaka på en söndag. Hon resonerade med sig själv och maken om huruvida detta verkligen gick an, och kom fram till svaret att: "varför inte?"

Att allt fler män lagar mat framgår tydligt av svaren. Från att ha varit en av de mest kvinnodominerade sysslorna lagas idag mer en tredjedel av alla måltider i svenska hem

Foto Berit Karlsson (bild på hennes man i pepparkaksbaket

av en man. Hushållsarbete och i synnerhet matlagning har ofta framhävts som en del av ett kvinnligt omsorgsarbete, med fokus på barnen. Detta "modrande" är fortfarande synligt i materialet, men i takt med att det i allt fler familjer blir mannen som tar störst ansvar för matlagning uppstår frågan om hur "fadrande" genom matlagning ser ut, och vilka konsekvenser detta får i hemmen. Jag är övertygad om att inte bara själva maten och matlagningen, utan också vilka normer som kommer att finnas för familj, barnuppfostran och könsroller kommer att påverkas av de förändringar som håller på att ske i köken. Det skall bli spännande att gå vidare med analysen av detta och många andra frågor, och för detta kommer svaren på frågelistan om måltid i förändring att vara av stort värde.

Oförklarliga händelser med anknytning till dåtidens ”moderna” teknik

GÖRAN SJÖGÅRD

Hemmets journal hade år 1929 ett upprop till sina läsare om övernaturliga händelser som vid ett senare tillfälle överlämnades till Folklivsarkivet. Där blev breven märkligt nog undangömda ända tills lådan plockades fram ur ett vindsutrymme i samband med Folklivsarkivets flytt till Arkivcentrum Syd i januari 2012. Breven återger brevskrivarnas upplevelser från åren strax före sekelskiftet 1900 fram till slutet av 1920-talet. Flertalet av berättelsernas motiv känns igen från traditionsarkivens uppteckningar som återger folktro från äldre tid, som oftast hör hemma i 1800-talets berättartradition. Den aktuella samlingen återger en folktradition från en övergångstid mellan den förindustriella folkkulturen och 1900-talets moderna industri och folkbildningskultur.

En uppordning av samlingen hade påbörjats men den slutfördes av bibliotekarie Fredrik Olsson som hade en tidsbegränsad anställning på Folklivsarkivet. Ämnesregistreringen följde Folklivsarkivets gamla realkatalog från 1930-talet som passar mycket väl för att systematisera traditionell allmog och folkkultur.

Sammanlagt består samlingen av 933 berättelser och valda nummer anges i texten. En stor del av dessa handlar om dödsvarsel. Sammanfattningsvis ges en sådan tolkning för en mängd ovanliga eller oväntade händelser i människors vardagsliv. Exempelvis rasar ett draperi ned och det tolkas som ett varsel när modern lite senare avlider. Flertalet av berättarna är i yngre medelåldern.

Bland yrkena som representeras i samlingen finns de som arbetar med den moderna tekniken som till exempel järnvägens personal, elektriker, telegrafist och lärare. I breven till Hemmets journal intygar berättarna att upplevelserna är sanna. De har också begärt att få vara anonyma om tidningen skulle vilja publicera deras bidrag. I artikeln har jag sammanfattat händelseförloppet. Flertalet av originalberättelserna visar en viss litterär förmåga att beskriva situationen och händelseförloppet.

I anslutning till mitt projekt om folkliga teknikberättelser ”Tekniklore” har jag gått igenom samlingen för att söka berättelser där olika tekniska apparater har en roll i händelseförloppet.

SYNSKA PERSONERS BERÄTTELSE

I äldre tid kunde människor drömma eller uppleva varsel om kommande haverier med segelfartyg. Liknande varsel omnämns även med ångbåtar. En lärarinna skriver om en sanndröm om en kommande båtolycka; Ydalekatastrofen 1896 då en ångslup sjönk på sjön Varpen vid Bollnäs och 15 personer omkom. (248). Elva döva flickor och två pojkar samt två vuxna från

dövstumskolan i Bollnäs omkom. Kvinnan som hade drömt om olyckan var så upprörd av sin dröm att hon gick till sin läkare som noterade att han förut uppmärksammat att det fanns något visionärt inslag i fruns liv, och som efter att olyckan skett ringde till henne och sa: *Det var ju en övermåttan sorglig sanndröm denna gång.*

Andra sjöolyckor som omtalas i samlingen är ångaren Per Brahe förlisning i Vättern 1918. Den sjöolyckan blev allmänt känd för bland de omkomna var konstnären och sagotecknaren John Bauer med familj.

Föreningar om Titanic och Lusitanias förlisningar 1910 respektive 1915 återges också i varsitt brev. En 35 årig arbetarhustru drömde att hon stod på stranden och ser färjan kantra

S/S Per Brahe. Foto: Wikipedia

i Vallsundet i Storsjön i Jämtland mellan Frösön och fastlandet 1924 då tre personer omkom. Även denna olycka blev omtalad och föremål för en omfattande haveriutredning (893).

SÄGNER OM TEKNIK

En sägen som uppträder i samlingen och som finns dokumenterad även bland Folklivsarkivets äldre berättelser är att fickur och väggklockor stannar när någon dör. Det uppges till och med att järnvägsstationens klocka stannade när berättarens broder avled 1920. En variant på samma tema är väckarklockan som krånglar den natt som maken är döende men när han avlidit går den lika bra som tidigare. Detta inträffade 1914 och återges av hustrun som vid tillfället var 28 år gammal (629).

Bland äldre tiders redskap som var magiskt laddade återfinns spinnrocken och den figurerar i den aktuella samlingen. Äldre berättelser omtalar att cirkelrörelser kunde ha samband med övernaturliga krafter och vara farliga vid vissa tillfällen. Det gällde till exempel även för kvarnhjul som uppträdde konstigt (310).

En 23-årig lantbrukare berättade om en händelse när han var 10-12 år gammal. Ett par hundra meter från hans hem låg en gammal smedja som användes som mangelbod. Han och hans båda äldre syskon var där och manglade kläder en kväll mellan klockan 10 och 11. Då plötsligt startar en kvarn för rivning av potatis i en vådlig fart. De trodde att någon startat den på skämt men ingen person var i närheten som hade kunnat starta potatiskvarnen. Det gick en susning genom kroppen och det var inte många ord som sades på hemvägen (331). Potatiskvarnen som startade av sig själv anknyter till sägner om spinnrockar och kvarnhjul med samma förmåga.

BERÄTTELSER OM TELE-, EL- OCH RINGSIGNALER

Telegrafen och telefonen omtalas i berättelserna. Den moderna kommunikationstekniken har öppnat nya tankegångar om hur personer kan nå varandra på avstånd. Telefonen, telegrafen och elektriska ringklockor förstärker i början på 1900-talet tron på att tankeöverföring mellan olika personer är en möjlig egenskap liksom personlig kontakt genom drömmen. Elektriciteten i sig är en kraft som kan inspirera till tankegångar och fantasier om det övernaturliga. En 54 årig fru får en ingivelse att besöka en väninna. När hon kommer dit berättar väninnan att hon telegraferat efter henne men avser att hon använt tankeöverföring (758). Telefonen kunde även förmedla budskap på ett övernaturligt sätt. I samlingen finns en berättelse om en ung snickare som får en telefonuppringning från sin fästmö som varnar honom för att företa en bilresa. Det är dock bara han själv som hör ringsignalen och det visar sig att telefonväxeln inte har kopplat något samtal (363). En person berättar om en strömbrytare i en gammal obebodd herrgård i Dalarna där han hyrt ett rum som stänger av ljuset av sig själv. Det kändes kusligt för mannen som var på väg att lägga sig (1092).

Elektriska ringklockor figurerar i berättelserna. En sjuksköterskelev på ett lungsanatorium hade nattjour och vilade i klockrummet då det kommer en ringsignal från ett av rummen. Där bor tre män och en av dem håller på att avlida. Doktor och sjuksköterska tillkallas men patienten avlider och får ligga kvar i rummet medan de båda andra flyttas till ett annat rum. Hon sover en stund men snart kommer en oförklarlig signal från samma rum där den döde ligger. Efter att kontrollerat rummet går hon tillbaka för att vila sig. Då kommer en lång ringsignal och då tittar hon särskilt noga och upptäcker en rörelse vid halspulsådern. Läkaren tillkallas och får liv i patienten som lever en månad till efter denna händelse. (345).

BERÄTTELSER OM JÄRNVÄGEN

Ett nytt inslag i folksägnera är järnvägen. Om detta finns så gott som ingenting i Folklivsarkivets samlingar. Järnvägen var ju en modern industriföreteelse när Folklivsarkivet grundades 1913. I berättelserna om varsel och sannsyner berättar personer om att de såg och hörde tåget komma innan järnvägen hade byggts och en person får en vision om ett kommande brobygge. Berättelserna handlar ofta om olyckor och varsel som speglar järnvägsteknikens inverkan på människors vardag och de faror som den orsakade.

En stationsföreståndare berättade om en händelse när han var växelförman.

Jag tjänstgjorde som växelförman å bangården vid en mindre stad där trafiken tidvis var rätt så livlig, enär ett större bruk låg i närheten. En dag hade vi koltransporter med extratåg och vid uppehållet under middagsrasten lade jag mig ned på en soffa i hemmet för att vila några minuter. Några ögonblick efter det jag blundat till, men icke insomnat, såg jag mig vara nere på bangården och märkte, att en kolvagn under växlingen spårade ur och ställde sig på tvärs över spåret vid en av växlarna.

Efter det att jag åter kommit ner på bangården sade jag till min växeltjänstgörande, att vi måste vara ytterst noga vid dagens växlingar så att intet mankemang inträffade. Jag varskodde också vid vilken

växel vi allra nogast måste passa väl på. Min växelkamrat skrattade åt min oro och gav sig Håkansson på att vad på honom berodde så skulle han nog se sig för den dagen såväl som alla andra.

Emellertid hade väl ett par timmar förflutit sedan jag varit hemma och vi hade nyss vägt ett tågsätt kolvagnar. Jag stod inne i den lilla vågboden sysselsatt med att sammanräkna och anteckna vagnsvikterna under det kamraten började vagnsrangeringen, då jag för höra ett dovt brak och när jag såg ut på bangården stod verkligen en kollastad vagn tvärs över spåret alldeles intill just den växel, som jag utpekade och min kamrat vid sidan läsande en saftig och tämligen kraftig vesper. Trots ivrigt övervakande urspårade likväl vagnen vid ett ögonblicks ovaksamhet under rangeringen och jag fick ett nytt bevis till mina många andra, på att vad jag så ofta fått se ofelbart också inträffat utan att kunna förhindras (180).

En 40-årig kvinna berättar om en kuslig natt 1915.

Jag skall berätta om en händelse som hände mig för 14 år sedan då jag bodde i Oslo och för att ni skall förstå mig bättre måste jag förklara att vi bodde utanför staden och vi måste gå över järnvägslinjen. Det var vid halv tolvtiden på natten (om det var september eller oktober det kommer jag inte ihåg men det var 1915). Jag vaknade vid att de höll på att hamra nere på järnvägen. Jag satte mig upp i sängen. Hör, sa jag till min man, hur de hamrar. Jag hör ingenting sa han. Det var precis som om de skulle slå med en hammare på ett spett och var gång de slog gick det genom märg och ben på mig. Du måste då höra detta sa jag till min man. Nej jag hör ingenting sa han. Jag satte händerna för öronen och kröp in under täcket. Jag hörde det lika bra för det. Jag var så rädd så jag skalv. Jag tror du blir galen sa min man. Jag vet inte hur länge det höll på. Jag tyckte det höll på en hel evighet. Vid tolvtiden kom en brorsdotter till min man hem. Hon hade varit ute. Är där någon som arbetar på linjen där nere, sa jag till henne. Nej sa hon. Där finns ingen. Det gick ju över men vad jag var rädd. Inte visste jag var det var jag var rädd för heller. Den 22 november 1915 blev min man överkörd av tåget då han skulle gå hem på kvällen (580).

BERÄTTELSE OM BILAR OCH VÄGFARANDE

Bilen omnämns i flera av händelserna i samlingen. Bilen har övertagit de hästdragna vagnarnas roll i äldre sägner eller memorat om vägförande. Mötet med en hästskjuts i skymning eller mörker som på ett märkligt sätt försvinner spårlöst har ersatts med bilar som dyker upp. Bilen är ett nytt och farligt fordon som rör sig snabbt och kan skrämman slag på vandrare. En vanlig upplevelse är att man känner ett känslomässigt obehag, en hand som rör kroppen eller hör till och med en varnande röst och så dyker en bil upp i hög hastighet. Vandraren eller cyklisten räddar sig i sista stund genom att hoppa undan från den plats där bilen kör. I andra versioner försvinner bilen spårlöst innan den kör förbi.

En 30-årig handelsresande var sent på kvällen 1922 på väg med bil från Dorotea till Vilhelmina. Han valde en kortare väg som var anlagd som materialväg för järnvägsbygget av Inlandsbanan. När han med full fart forcerat en brant stigning möttes han av en dimridå som föll ned från himmelen framför bilen. Billjuset förmådde inte tränga igenom så han tvingades stannga. Han satt kvar och funderade en stund och steg sedan ur bilen och då var det som dimman trollas

bort. När han åter satte sig i bilen och startade motorn och tände ljuset för att köra vidare då blev det åter omöjligt att se längre än en meter framför sig. Det kändes kusligt och kallsvetten sipprade fram. När han darrande steg ut ur bilen försvann åter dimman. Han tog med en ficklampa och gick på vägen som var en ganska brant utförslänt med skarpa kurvor. Till slut nådde han ett färjeställe över Ångermanälven. Hade han inte blivit hindrad av dimman hade han råkat ut för en olycka eftersom bilen var tungt lastad med varor och bilens bromsar var utslitna. Han hade inte kunnat stanna utan sannolikt kört rakt ut i älven och motorljudet hade överröstat älvens brus. När han återvände till bilen hade dimman försvunnit och han kunde försiktigt köra ner till färjeläget. (371).

En kvinna från Kyrkheddinge i Skåne berättar om en biltur.

Under sommaren som gick besökte jag ofta Lomma Saltsjöbad. Jag brukade låna min pappas bil och själv köra dit. I Åkarp har jag en väninna som vanligtvis gjorde mig sällskap dit. En söndagskväll begav jag mig som vanligt iväg. Jag körde hem till min väninna för att höra om hon ville åka med. Hennes mamma talade då om för mig att min väninna tillsammans med några bekanta hade legat och badat ute vid Lomma hela dagen. Nåja tänkte jag, då träffar jag henne där ute, varför jag tog färväl och fortsatte i sakta mak. Hunnen ut till Alnarp ökade jag farten ty där var vägen rak. På ena sidan av vägen har man en hög häck. Strax vid häckens slut har man en obehövad järnvägsövergång att passera. Jag hade ett tjugotal meter kvar till järnvägsövergången när jag fick se min väninna stå vid sidan av vägen. Jag bromsade in och stannade. Ögonblicket efter brusade tåget förbi. När jag såg mig om efter min väninna kunde jag inte upptäcka henne. Litet underlig till mods fortsatte jag. Kommen till Lomma träffade jag min väninna där hon hade varit hela tiden. Hennes första ord till mig när jag kom var. Det är väl att du kom. Jag har känt mig gräsligt illa till mods hela eftermiddagen precis som om det skulle komma att hända något galet. Jag har ofta tänkt på saken men har aldrig kunnat finna någon tillfredsställande förklaring (350).

En chaufför född 1904 berättar om en spökhistoria som inträffade 1926 i trakten av Vimmerby.

Det var juldagen den 25 december 1926 kl 5.30. Jag var på väg till julottan. I min bil skjutsade jag två personer, vilka voro släktingar till en nyss avliden godsägare. När vi passerade den så kallade spökkullen blevo vi plötsligt underliga till sinnes och en mansperson blev synlig i bilens reservstolar och passagerarna kände igen godsägaren. När vi kom ett stycke från kyrkogården blev det plötsligt motorstopp och lyset strejkade. I det samma försvann mannen i vit skepnad in mot kyrkogården (860).

SJÖMÄNNENS BERÄTTELSE

Det finns mängder av berättelser om övernaturliga händelser på fartyg. Exempel finns även i den aktuella samlingen. Ett vanligt tema handlar om att ett segelfartyg dyker upp och uppträder på ett konstigt sätt. Det kan till exempel segla utan vind och det saknar besättning och namn. De försvinner ofta spårlöst. Avlidna eller förolyckade sjömän kan uppenbara sig på fartyget, ofta för att varna besättningen om en kommande storm eller olycka.

En 35 årig kvinna i Simrishamn berättar om ett varsel 1914.

En månljus kväll, för ungefär femton år sedan stod jag tillsammans med min mor på förstubron och blickade utöver sjön, det var det lugnaste och vackraste väder man kunde tänka sig. Kusten utanför mitt hem är klippig, stora stenar ligger spridda här och där ute i sjön. Som vi stod där och beundrade det vackra vädret, fick vi plötsligt syn på en lanterna, som stod ute på en av de stora stenarna. Vem kan det vara sporde min mor som är ute och går med lykta i detta månnsken. Vi beslöt att se efter, men det fanns ingen människa att se, men märkvärdigt nog blev lanternan stående kvar på samma ställe. Den skiftade i alla färger. Min mor, som är fiskarhustru och sett mycket på sjön, utbrister då. Det här betyder storm och vrak. Ty var gång den lanternan visar sig, blir det alltid en ryslig storm. Pratande om storm och skeppsbrott gick vi in och lade oss för att sova. Vi hade inte sovit många timmar, förrän vi vaknade vid hemska nödrop. Hjälp, hjälp hörde vi genom stormens brus, Rysande av rädsla och köld skyndade vi oss ut. En ryslig storm möter oss då. Vi hörde varifrån nödropen kom och skyndade oss dit. Just på den stenen där lanternan syntes hade en skuta grundstött. Skutan blev vrak. Dess namn var Berta från Karlshamn. Med knapp nöd blev besättningen räddad. Där ser man att jag hade rätt sade min mor. Alltid blir det storm och vrak när lanternan visar sig (676).

NÅGRA SLUTSATSER

Berättelserna kräver en fördjupad analys. I detta läge har jag några reflexioner. En del av berättelserna känns igen från äldre tiders folkminnen. Bengt af Klintberg skriver att de moderna sägnerna vid närmare betraktande visat sig vara uppdaterade versioner av mycket gamla berättelser. Analysen är tillämpbar på det aktuella materialet. Flera av berättarna kallar sina upplevelser som varsel, aningar och förnimmelser. Ibland handlar det om drömmar. Att vara synsk var en relativt accepterad egenskap i Sverige på 1920- och 1930-talet. Sådana upplevelser förekommer även numera. Några av berättarna i denna artikel betonar att de inte är skrockfulla men materialet innehåller även historier om spöken eller gengångare. Berättarna intygar att de är sanningsenliga men det skulle vara intressant att följa berättelsens väg från person till person. De kan förklaras som rykten. Särskilt som det handlar om aningar och känslor om kommande olyckor. Rykten har formen av ett påstående och är ofta baserat på en känd person. Efterrekonstruktioner bör ligga nära till hands när en olycka har inträffat. Vad det inte den dagen som jag kände mig orolig eller konstig? En del av berättelserna är memorat som innebär att det är en berättelse om en verklig övernaturlig upplevelse som berättaren själv upplevt. En del av samlingens berättelser är sägner. En sägen är en kort sagoliknande berättelse som anknyter till en viss plats och person och gör anspråk på att vara sann. En del av historierna i samlingen har uppstått i lägen där informanten har haft en pressad och osäker situation. Sist men inte minst har upplevelserna berättats för att både roa och varna sina medmänniskor att man inte kan vara nog försiktig eller uppmärksam om man skall undvika olyckor eller misslyckanden. Det gäller dem som är ute i trafiken likaväl som dem som skall vakta barn, sjuka eller hålla vakt på ett fartyg.

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar

HUMANISTISKA OCH TEOLOGISKA FAKULTETERNA | LUNDS UNIVERSITET

ARKIVCHEF

Göran Sjögård
Tel: +46462223135

ARKIVARIE

Gabi Louisedotter
Tel: +462223135

ARKIVARIE

Patrik Sandgren
Tel: +46462223612

POSTADRESS

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar
Box 117
221 00 Lund

BESÖKSADRESS

Porfyrvägen 20
224 78 Lund

E-POSTADRESS

expedition@folklivsarkivet.lu.se

ISSN 1652-5086

www.folklivsarkivet.lu.se

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se

LUNDS
UNIVERSITET